

İSLAMİ MİKROFİNANS UYGULAMALARI

Salih Ülev

iktisat yayınları

İktisat Yayınları –100

İktisat Tarihi – 18

Salih Ülev, İSLAMİ Mikrofinans Uygulamaları

Yayına Hazırlayan: Muhammed Mustafa Bilgili & Merve Soylu
Musahhih: Ebru Ünver

Tasarım: Mohamed Issa

Baskı: Sarıyıldız Ofset – Sertifika No.: 23593

İvedik Ağaç İşleri San. Sit.

1354. Cad. 1358. Sok. No.: 31 Ostim / Ankara

1. Baskı: İstanbul, 2021

ISBN: 978-605-73765-0-3 | EISBN: 978-605-73765-1-0

© İktisat Yayınları, 2022

Bütün yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İktisat Yayınları

Aziz Mahmut Hüdayi Mh., Türbekapı Sk. No:13, 34672 Üsküdar/İstanbul

Tel: +90 (216) 532 63 70

www.iktisatyayinlari.com

İktisat Yayınları Nobel Akademik Yayıncılık ve
İslam İktisatı Araştırma Merkezi'nin ortak markasıdır.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Ülev, Salih

İslami Mikrofinans Uygulamaları

1. Baskı, xii + 356 s., 13.5 x 21 cm

Kaynakça ve dizin var.

ISBN: 978-605-73765-0-3 | EISBN: 978-605-73765-1-0

Anahtar kelimeler: Karz-ıHasen, İslami Mikrofinans, İKSAR

İSLAMİ MİKROFİNANS UYGULAMALARI

Salih Ülev

iktisat
yayınları

İslami Finans Dizisi

Bu dizide, İslami finans ile ilgili güncel eserlere yer verilmektedir. Dizide İslam ekonomisi, İslami finans ilkeleri, İslam ticaret hukukunun temel özellikleri, İslami finans kuruluşlarının felsefesi, modelleri ve araçları olmak üzere geniş bir yelpazede kitaplar yer almaktadır.

Dizide Yayımlanan Diğer Kitaplar

Fatih Kazancı, *Uluslararası Ticaretin Faizsiz Finansmanı*

Hüseyin Ergun, *Tarımsal Emtia Ticareti ve Finansmanı*

Muhammad Ayub, *İslami Finansı Anlamak*

Mehmet Saraç, *Finans Teorisini Yeniden Düşünmek*

Zeyneb Hafsa Orhan, *Katılım Bankacılığındaki Kar-Zarar Ortaklığı*

Enstrümanlarının Risk Analizi

Fatih Kazancı, *Merkez Bankaları ve Faizsiz Bankacılık*

Angelo M. Venardos, *İslami Finans ve Bankacılıkta Güncel Meseleler*

Batuhan Buğra Akartepe, *Alacak Satımı Uygulamaları ve Analizi: Varlık Yönetim Şirketi Örneği*

Nazan Lila, *Katılım Bankalarının Murâbaha İşlemlerinde Malın Teslimi: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*

İsmail Cebeci, *İslam İktisadında Murâbaha: Modern Literatürdeki Tartışmalar*

Serdar Özalp, *Borsada Açığa Satış: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*

Ömer Faruk Tekdoğan, *İslam İktisadı Açısından Kaydi Para ve Kısmi Rezerv Bankacılığı*

Yunus Akyüz, *Azalan Ortaklık: İslam İktisadı Açısından Bir Değerlendirme*

Bilal Soysal, *İslami Finansa Kurumsal Yönetim: Fikhi Uygunluğu Sağlamaya Yönelik Yapı ve Süreçler*

Muhammet Erkam Bakacak, *İslami Finansman Enstrümanları: Türkiye Muhasebe Standartları ve Faizsiz Finans Muhasebe Standartları Kapsamında Uygulama Süreci, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*

Dilara Bağcı Zeki, *Emek Sermaye Ortaklığı: Türk Katılım Bankacılığında Mudarebe Uygulamaları*

Necmettin Kızılkaya & Butuhan Buğra Akartepe, *Girişim Sermayesi: İslam Ekonomisi Çerçevesinden Bir İnceleme*

Soner Duman, Muhammed Emin Durmuş & İsmail Bektaş, *İslam İktisadında Garar*

Melih Sayan, *Küresel Finans Krizi ve Katılım Bankaları*

Salih Ülev

Salih Ülev, 2011 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme Bölümünden, 2020 yılında ise Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat (İLİTAM) bölümünden mezun oldu. Yüksek lisansını, 2016 yılında Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı anabilim dalında “Borsa İstanbul Katılım Endeksinin Piyasa Faiz Oranları ile İlişkisi ve Performansının Analizi” başlıklı teziyle tamamladı. 2021 yılında aynı anabilim dalında “İslami Mikrofinans Programlarının Etkinliği: İksar Karz-ı Hasen Örneği” başlıklı tez çalışmasıyla doktora-sını tamamladı. 2014-2021 yılları arasında Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezinde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2021 yılından itibaren Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İslam İktisadı ve Finans Bölümünde Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmaktadır.

İçindekiler

Önsöz	xi
Giriş	1
Mikrofinans ve İslami Mikrofinans	9
<i>Mikrofinans</i>	9
Kavramsal Çerçeve	9
Mikrokredi ve Mikrofinans Kavramları	10
Mikrofinansın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	11
Mikrofinans Kuruluşu Modelleri	14
Mikrofinans Uygulamaları	22
İslami Mikrofinans	34
Kavramsal Çerçeve	34
İslami ve Konvansiyonel Mikrofinans Arasındaki Farklılıklar	38
İslami Mikrofinansman Yöntemleri	43
Dünyada İslami Mikrofinans Ekosistemi	55
<i>Dünyada İslami Mikrofinans Sektörü</i>	56

Ülkelere Göre İslami Mikrofinans Ekosistemi	60
Bangladeş	60
Pakistan	71
Malezya.....	84
Endonezya	94
Sudan	106
Türkiye	119

Literatür ve Araştırmanın Metodolojisi.....135

***Literatüre Genel Bir Bakış*..... 135**

 Konuları Bakımından Mikrofinans Literatürü

 Boylamsal Verilerin Kullanımı Açısından
 Mikrofinans Literatürü

***Araştırma Yöntemi ve Deseni*.....167**

 Araştırmanın Nitel Boyutu

 Araştırmanın Nicel Boyutu

***Veri Toplama Tekniği*.....172**

 Anket

 Görüşme.....

 Gözlem

 Doküman İncelemesi.....

Çalışma Grubu

Araştırmanın Yürütülmesi (Saha Araştırması)

<i>Araştırmanın Analiz Süreci</i>	189
<i>Araştırmacının Rolü</i>	191
<i>Araştırmanın Geçerliliği</i>	193
<i>Araştırmanın Sınırlılıkları</i>	194
Araştırmanın Bulguları	196
<i>Nitel Verilere İlişkin Bulgular</i>	196
Karz Kullanıcıları: Başlangıç, Süreç, Bitiş	198
İKSAR Karz-1 Hasen Programı	260
<i>Nicel Verilere İlişkin Bulgular</i>	273
Demografik Bilgiler.....	273
Sosyoekonomik Durum.....	275
Sosyokültürel Durum	286
Boylamsal Analiz	287
Nitel ve Nicel Verilerin Birleştirilmesi	308
Sonuç, Tartışma ve Öneriler	311
Kaynakça	331
Dizin	355

Önsöz

Bu kitap, 19 Şubat 2021 tarihinde Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yaptığımız “İslami Mikrofinans Programlarının Etkinliği: İksar Karz-ı Hasen Örneği” başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Çalışmanın hazırlanma aşamasındaki yardımlarından ve göstermiş olduğu anlayıştan dolayı danışman hocam Prof. Dr. Fatih Savaşan’a şükranlarımı sunarım. Doktora süreci boyunca yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Fatih Yardımcıoğlu ve Prof. Dr. Soner Duman’a teşekkür eder, saygılar sunarım.

Çalışmanın yazım sürecindeki katkılarından dolayı kıymetli meslektaşım ve ağabeyim Dr. Mücahit Özdemir ile araştırmanın nitel ve nicel bulgularını okuyarak görüş ve önerilerini ileten Dr. Kadriye İzgi Şahpaz’a teşekkürü bir borç bilirim. Araştırmanın iki yıllık saha araştırması süresince müstakrizlerle yapılan görüşmelerin birçoğunda bana eşlik eden ve görüşleri ile araştırmanın olgunlaşmasına katkıda bulunan Hasan Durmuş’a, çalışmanın son okumasını yaparak tashihler yapan Abdullah Talha Genç’e, araştırmanın veri toplama sürecinde

yardımlarını esirgemeyen İKSAR kurucu üyeleri ve gönüllülerine, araştırmanın nihayete ermesinde önemli katkıları olan Abdullah Özçelik'e, değerli eleştirileriyle araştırmanın olgunlaşmasına önemli katkılar sağlayan Prof. Dr. Faruk Taşçı ve Doç. Dr. Zeynep Hafsa Orhan'a şükranlarımı sunarım.

Üzerimdeki haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim, bu günlere gelmemde büyük emekleri olan ve maddi manevi desteğini her zaman hissettiğim annem, babam ve ablalarımın teşekkürlerim kifayetsiz kalır.

Tezin saha araştırması ve yazım sürecinde büyük fedakârlık gösteren, sıkıntılı zamanlarımda her daim desteğini hissettiğim, evladım Muhammed Yusuf'un annesi, eşim Fatma Zehra Ülev'e şükranlarımı sunarım.

Salih ÜLEV

Sakarya 2021

Giriş

1983 yılında Muhammed Yunus'un Bangladeş'te başlattığı Grameen Bank mikrofinans projesiyle dar gelirli kesimlerin finansman ihtiyacını karşılayan kurum ve kuruluşlar, mikrofinans kuruluşları olarak adlandırılmıştır. Muhammed Yunus, çok düşük faiz oranlarıyla yoksul insanlara küçük miktarlarda kredi vererek Grameen Bank projesini başlatmıştır. Grameen Bank'ın başarısı, pek çok yeni mikrofinans kuruluşunun kurulmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Düşük faiz oranlarıyla hizmet veren bu tür konvansiyonel mikrofinans kuruluşlarının yanında, İslami finans prensiplerine uygun olarak faaliyet gösteren İslami mikrofinans kuruluşları da ortaya çıkmaya başlamıştır.

İslami mikrofinans kuruluşlarının ortaya çıkmasıyla, İslam'ın yoksulluğu önlemede getirdiği yaklaşım ve konvansiyonel mikrofinanstan farklılıkları daha fazla dillendirilmeye başlanmıştır. Konvansiyonel mikrofinansın yoksulluğu önlemek için getirdiği yaklaşım, İslami mikrofinansla kıyaslandığında daha dar kapsamlıdır. Kaynağını Kur'an-ı Kerim ve sünnetten alan İslam'ın yoksulluk ile ilgili getirdiği yaklaşımın, pek çok mekanizmayı etkin hale getirdiği ve bireylere bazı zorunluluklar yüklediği

görülmektedir. İslami mikrofinansın yoksulluğu önlemede doğal olarak İslam'ın getirdiği yaklaşımı benimsediği varsayımından hareketle İslami mikrofinansın konvansiyonel mikrofinansından daha kapsamlı bir yaklaşım olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mikrofinans sektörü ile ilgili en kapsamlı veri sağlayıcısı Mix-market verilerine göre dünyadaki mikrofinans kuruluşlarının yaklaşık %15'i İslami mikrofinans kuruluşudur. Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya ve Sudan gibi ülkelerde mikrofinans sektörünün gelişmesine paralel olarak farklı kurumsal yapılarda pek çok başarılı İslami mikrofinans kuruluşu bulunmaktadır. Türkiye'de hem mikrofinans hem de İslami mikrofinans alanındaki girişimler az sayıdadır. 2020 yılı itibariyle konvansiyonel anlamda mikrofinans hizmeti sunan iki resmî kuruluş mevcuttur. İslami mikrofinans hizmeti sunan kuruluş olarak ise sadece bu çalışmanın da konusunu oluşturan İslam İktisadı Araştırma ve Uygulama Derneği (İKSAR) bulunmaktadır. 2018 yılında MÜSİAD bünyesinde kurulan Karz-ı Hasen Sandığı ve 2020 yılında kurulan Karz-ı Hasen Vakfı gibi kuruluşlar bulunsada her iki kuruluşun verdikleri karzlarda benimsedikleri amaç, kanaatimizce mikrofinans kapsamında değerlendirilememektedir. Bu kuruluşlardan ilki kendi üyeleri olan iş adamlarına, mikrofinans boyutunun çok üzerinde karz verirken, ikinci kuruluşun karz verme amacı ise evlenecek gençlerin evlilik masraflarını karşılamaktır.

İKSAR 2018 yılında faaliyetlerine başlayan ve sadece Sakarya ilinde faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşudur. Bünyesinde oluşturduğu Karz-ı Hasen Programı ile düşük gelir grubundaki kişilere, gelir getirici faaliyetlerde kullanmak üzere faizsiz olarak karz (borç) vererek İslami mikrofinans hizmeti sunmaktadır.

Bu kitap İslami mikrofinans programlarının etkinliğini konu

edinmektedir. Bir mikrofinans kuruluşunun etkinliğinde iki boyut bulunmaktadır. Birincisi kurumun bizzatı kendisiyle alakalıdır. Burada, kaç kişiye ve ne tutarda finansman sağladığı ile kullandığı finansmanın geri ödeme oranının ne olduğu ve ne kadar bağış aldığı gibi pek çok kriter kullanılabilir. İkincisi ise mikrofinans programından yararlanan kişilerle alakalıdır. Burada da mikrofinansın, finansmandan yararlanan kişilerin refah düzeyleri/hayat standartları üzerinde olumlu bir etki yapmış yapılmadığına bakılmaktadır. Bu minvalde kitapta, İslami mikrofinans programlarının etkinliği konusu Türkiye'deki bu yeni İslami mikrofinans programı olan İKSAR Karz-1 Hasen Programı örneği üzerinden, yukarıda zikredilen iki boyut dikkate alınarak değerlendirilecektir.

Türkiye'de konvansiyonel mikrofinansı ele alan pek çok çalışma bulunmasına rağmen İslami mikrofinansı konu edinen araştırma sayıları oldukça sınırlıdır. Türkiye'de uzun yıllardan beri faaliyet gösteren konvansiyonel mikrofinans kuruluşlarının olması, literatürde konvansiyonel mikrofinans ile ilgili çalışmaların daha fazla yapılmasına etki etmiştir. Zira teori ve pratik birbirini besleyen iki unsurdur. 2018 yılında faaliyetlerine başlayan İKSAR Karz-1 Hasen Programı İslami mikrofinans alanında Türkiye'deki ilk uygulama olma özelliğini kazanmıştır. Bu tür bir uygulamanın sonuçlarının da akademik bir araştırmanın konusu haline getirilmesi gerek İslami finans literatürüne gerekse özgün İslami finans kurumlarının kurulması ve gelişmesine önemli katkılar sunacaktır. Bu anlamda bu kitap, Türkiye'deki ilk İslami mikrofinans programı üzerine yapılan ilk çalışma niteliğindedir.

Kitabın ana çerçevesini oluşturan araştırmanın literatüre bir diğer katkısı, boylamsal veriye dayalı olarak kurgulanmasıyla ilgilidir. Mikrofinans literatüründe, mikrofinans faaliyetlerinin düşük gelir grubundaki kişilerin refah düzeylerine ne derece

etki ettiği tartışmalı bir konudur. Bu etkiyi ölçmek için en doğru yöntem de mikrofinans hizmeti sunulan kişilerin belirli bir süre boyunca incelenmesi ve izlenmesidir. Mikrofinans literatüründe boylamsal verilerin kullanıldığı çok az çalışma bulunmaktadır. Benzer şekilde, İslami mikrofinans ile ilgili boylamsal verinin kullanıldığı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan kitap, mikrofinans faaliyetlerinin mikrofinanstan yararlanan kişilerin refahı üzerindeki etkisini, boylamsal veri kullanarak inceleyen Türkiye'deki ilk çalışma niteliğindedir.

Kitabın iki temel amacı bulunmaktadır. Bu amaçlardan ilki 2018 yılında başlatılan İKSAR Karz-1 Hasen Programının, iki yıllık süre içerisindeki uygulama sonuçlarını ortaya koymak ve uygulamanın etkinliğinin artırılması için öneriler geliştirmektir. Bu minvalde, Karz-1 Hasen Programının nasıl çalıştığı, kimlere karz verildiği, karz verilen kişilerin hangi özelliklere sahip olduğu, programın uygulama safhasında ne tür aksaklıkların ortaya çıktığı, bu aksaklıkların giderilmesi için neler yapıldığı gibi pek çok konu açıklığa kavuşturulmuştur. Programın iki yıllık süredeki uygulama sonuçları ortaya konulduktan sonra, bu sonuçlardan hareketle programın etkinliğinin artırılması için öneriler geliştirilmiştir.

Kitabın ikinci amacı ise İKSAR Karz-1 Hasen Programı kapsamında İKSAR'dan karz alan kişiler üzerinde karz-1 hasenin etkisini ölçmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için karz verilen kişilerin karz öncesi ve karz sonrası sosyoekonomik durumlarının ayrıntılı tespit edilmesi gerekmiştir. Mikrofinans uygulamalarının, kişilerin sosyoekonomik durumu üzerindeki etkisi pek çok değişken üzerinden tespit edilebilir. Mikrofinans literatüründe, bu etkiyi ölçmek için kullanılan en temel değişken hanehalkının geliridir. Hanehalkı gelirinin dışında, harcama kalemlerindeki değişim, mülkiyetinde bulunan menkul/gayrimenkul

mallardaki değişim ile hayatındaki memnuniyet seviyesi gibi pek çok değişken ölçüm için kullanılabilir. Araştırma kapsamında hanehalkından bu verilerin yanında başka pek çok veri toplanmış ve iki yıllık süre içerisinde bu verilerdeki değişim analize tabi tutulmuştur.

Dünyanın pek çok yerinde İslami mikrofinans kuruluşları faaliyetlerini sürdürmektedir. Özellikle Bangladeş, Endonezya, Malezya, Pakistan gibi ülkelerde birçok İslami mikrofinans kuruluşu bulunmakta ve bu ülkelerdeki kuruluşlar pek çok akademik çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Türkiye’de ise 2018 yılına kadar İslami mikrofinans hizmeti sunan bir kuruluşla rastlanmamıştır. 2018 yılında faaliyetlerine başlayan İKSAR Karz-ı Hasen Programı, İslami mikrofinans hizmeti sunan ilk kuruluş olma özelliğini taşımaktadır. Bu özelliği sebebiyle bu programın kapsamlı bir incelemeye tabi tutulması, daha sonra İKSAR’ı takip ederek İslami mikrofinans hizmeti sunacak kuruluşlar için yol gösterici olacaktır. Ayrıca İKSAR’ın araştırma konusu edilmesinin bir diğer sebebi de Türkiye’de katılım bankaları üzerinden değerlendirilen bir İslami finans sistemi içerisinde, yeni bir İslami finans kuruluş türünün ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlama ihtimalidir. İKSAR’ın faaliyetlerinin başarısı/başarısızlığı ile bu başarının/başarısızlığın arkasında yatan sebeplerin ne olduğunu ortaya koymak, ileride kurulacak İslami mikrofinans kuruluşları için yapılan doğruların tekrarlanması ve yapılan yanlışların yapılmaması adına bir rehber niteliğinde olacağı düşünülmektedir.

Bu kitap beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın merkezinde İslami mikrofinans konusu yer alsada İslami mikrofinans konusu, mikrofinans kavramı ele almadan incelemek araştırmanın bir tarafını eksik bırakacaktır. Zira modern anlamda mikrofinansın ortaya çıkışından ve gelişiminden çok sonra İslami mikrofinans

kuruluşları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kitabın ilk bölümü ikili bir yapıda oluşmuş; ilk kısımda mikrofinans kavramı, gelişimi ve uygulamaları ikinci kısımda ise İslami mikrofinans kavramı, konvansiyonel mikrofinanstan farklılıkları ve İslami mikrofinans yöntemleri ele alınmıştır.

Kitabın ikinci bölümü tamamen İslami mikrofinans üzerine kurgulanmıştır. Bu bölümde İslami mikrofinans uygulamalarının fazla olduğu bazı ülkelerdeki İslami mikrofinans sektörünün yapısı, İslami mikrofinans kuruluşları için yasal çerçevenin nasıl olduğu, hangi tür İslami mikrofinans kuruluşlarının faaliyet gösterdiği vb. bilgiler verilmiştir. Bu bölümde beş ülke seçilmiştir. Bu ülkeler Bangladeş, Pakistan, Malezya, Endonezya ve Sudan'dır. Bu ülkelerin seçilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi, bu ülkelerde İslami mikrofinans faaliyetleri gerek mikrofinansman kullandırılan kişi sayısı açısından gerekse ulaşılan fon tutarı açısından oldukça fazladır. İkincisi İslami mikrofinans literatüründe bu ülkelerin oldukça fazla ele alınmış olmasıdır. Akademik çalışmaların çoğu doğrudan veya dolaylı olarak bu ülkelerdeki İslami mikrofinans sektörünü ele almaktadır. Her bir ülkedeki İslami mikrofinans ekosistemi ele alındıktan sonra o ülkede faaliyet gösteren bir İslami mikrofinans kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Böylece pek çok farklı kurumsal yapıda İslami mikrofinans kuruluşu incelenmiştir. Bangladeş'te banka bünyesindeki bir İslami mikrofinans programı olan IBBL Kırsal Kalkınma Programı, Pakistan'da kâr amacı gütmeyen şirket statüsündeki WASİL, Malezya'da hükümet destekli bir STK olan Amanah Ikhtiar Malaysia, Endonezya'da kooperatif statüsündeki BMT Ugt Sidogiri, Sudan'da şirket statüsündeki IRADA ele alınmış bu kuruluşların çalışma şekilleri, kullandığı finansman ürünleri, finansman kullandığı kişi sayısı, fon büyüklükleri gibi bilgiler paylaşılmıştır.

Üçüncü bölüm, kitaba konu edinilen araştırmanın metodolojisinin açıklandığı bölümdür. Karma yöntemin araştırma yaklaşımı olarak belirlendiği araştırmanın, yürütülme ve analiz süreçleri, bu bölümde ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Dördüncü bölümde nitel araştırmaya ilişkin bulgular sunulmuştur. Bu bölümde nitel verilerin analizi sonucunda tespit edilen 22 tema, iki başlık altında sunulmuştur. Bu başlıkların ilkinde İKSAR'ın karz verdiği kişilere odaklanılmış, karz aldığı tarihten geri ödeme sürelerinin bitiş tarihine kadar olan süreç ve sonrası ele alınmıştır. İkincisinde İKSAR Karz-ı Hasen Programı incelenmiş, müstakrizlerin (karz alanların) programla ilgili görüşleri, programdaki şartlar, uygulamaların etkinliği gibi konular ele alınmıştır.

Beşinci bölümde nicel verilere ilişkin bulgular sunulmuştur. Bu bölümde karz öncesi ve karz sonrasında uygulanan anketlerden elde edilen veriler kullanılarak katılımcıların sosyoekonomik durumlarındaki değişimler boylamsal analize tâbi tutulmuştur.